

SZEMLÉ

MÁSSÁGOK ÉS FAJOK MÁSHONNAN

A lapszerkesztői akarat és egy véletlen találkozás okán került a kezembe egy hét évvel ezelőtt megjelent *chrestomatia* a rassz és a rasszizmus elméleteiről. Hét év a társadalomtudományokban nem csekély idő, és különösen nagy az elavulás veszélye a posztmodern teoretikus szövegek esetében. Ez utóbbiak teszik ki Les Back és John Solomos *Theories of Race and Racism* című, 2000-ben megjelent olvasókönyvének jelentős részét. Klasszikus társadalomtudományi szövegekkel együtt olvashatjuk az ezredvég aktivista, posztmodern írásait a rassz és a rasszizmus egyszerre elméleti és konkrét értelmezési lehetőségeiről. Imígyen a szöveggyűjtemény legalább annyira szól a címben felvetett jelenségek elméleteiről, mint arról, hogy a szerkesztők mit is sorolnak a rasszizmus körébe, s milyen vonatkozó – leggyakrabban egyszerre akadémiai és aktivista igényvel megírt – szövegeket vonnak be a klasszikusoktól levezetett *kánonba*, hogy maradjunk a posztmodernnél. Tehát nem a deskripció, a definíció, hanem a rasszista *reakció* aktivista reakciójának kanonizálása is célja volt az angliai szerkesztőknek. Nem minden tanulság nélkül való a kísérlet, amelynek a szerkesztők gyermekeinek szóló ajánlása szerint „egy jobb jövő reményében” testesült meg e vaskos olvasókönyvben.

Az olvasókönyv nem multikulturális felsőoktatási-üzleti vállalkozás eredménye, hanem a szerkesztők korábbi monográfiáinak mellékterméke. Ez érződik is a kötetben, hisz saját(os) szempontjaikat következetesen viszik végig a szerteágazó témákból összeálló kötetben. Nyilvánvalóan nem álszerénység mondatta a bevezetőben a szerkesztőkkel, hogy egy ilyen olvasókönyv összeállítása, megszerkesztése nem nevezhető könnyed ujjgyakorlatnak egy monográfia megírásához képest. Korban, műfajban – és tegyük hozzá: stílusban és

színvonalban – eltérő szövegekből igyekeztek egy a mának (a kötetet 1999-ben zárták le a szerkesztők), a mai brit főiskolás, egyetemista olvasónak releváns, a szakirodalomban és az *égető* témában eligazítást nyújtó olvasókönyvet összeállítani. A kötet elolvasása után az az olvasó érzése, hogy a szerkesztők – szándékuk ellenére – legalább annyira szólt a máról, mint a mának.

Hat kiemelt részre osztották a kötetbe felvett szövegeket a szerkesztők, amelyek mindegyikét rövid történelmi, eszmetörténeti bevezetővel láttak el. Mind a hat rész végén rövid, didaktikus kulcskérdésekkel segítik a megcélzott főiskolás, egyetemista olvasóközönséget az egyes szövegek, valamint azok szerkesztett összességének *helyes* olvasásában. A hangsúlyozottan didaktikus kérdések célja az olvasók célravezetése, az *egyes* szövegek újbóli summázása. Kevés kérdéscsoportban találhatóak azonban olyan kérdések, amelyek az adott *n* szövegek közötti összefüggésekre, azok ellentmondásaira, esetleges diszkurzív elemeire hívja fel a tanuló ifjúság figyelmét. A kontextualitást a kötet előszavában és hat rövidebb bevezetőjében visszatérő módon hangsúlyozó szerkesztők – egy jobb jövő reményében – meglehetősen rossz véleménnyel lehettek fiatal olvasóik és saját tanítványaik intellektuális képességeiről. És ez nem kizárólag a kötetben végighúzódo aktivista szemléletből fakad, hisz az aktivizmus – hogy a recenzens is közhelyesen személyes legyen – nem *meghatározás szerint* zárja ki a meggyőzést, a valódi diskurzust. És hát a legjobb indulatú didaxis – különösen, ha egy valóban szebb jövő reményében alkalmazzák – sem mondhat le a diskurzusról, mint a meggyőzés, a nevelés fontos eszközéről. A gondolat felkeltése, a *lehetséges* kételkedés ösztönzése, maga a gondolkodás és az elmélyültebb olvasás nem lehet a legpozitívabb pedagógiai cél elérésének *feltételezett* akadály. Önmagukban helyes tézisek felmondatá-

sa a diákokkal adott esetben pozitív gátlásokat hozhat létre, de a recenzens álmaiban időnként fel-felvillanó szebb jövőben az antirasszizmus és az előítélet-ellenesség is gátlástalanul szabad intellektuális műfaj. De térjünk vissza a konkrét olvasókönyvhöz, annak nagyobb tematikus részeihez! A kötetben olvasható szövegeket hat nagyobb részre osztva hozzák a szerkesztők. Ezek az alábbiak:

- 1) Eredetek és átalakulások
- 2) Szociológia, rassz és társadalomelmélet
- 3) Rasszizmus és antiszemitizmus
- 4) Kolonializmus, rassz és a másik
- 5) Feminizmus, különbség és identitás
- 6) Változó határok és terek

Az első tematikus részben az amerikai fekete történetével foglalkozó történész Winthrop D. Jordan, a rasszizmussal foglalkozó neves brit antropológus Michael Banton, Tzvetan Todorov, a rasszizmus és a kapitalizmus összefüggéseivel foglalkozó trinidadai születésű marxista amerikai történész Oliver C. Cox, W. E. B. Du Bois és Gunnar Myrdal egy-egy kiválasztott szövege került. A századelőtől egész a tegnapig, Du Bois-tól Todorovig terjed az első rész szerzőinek színes sora. Az első rész funkciója nyilvánvalóan a faji és rasszista gondolat történeti kontextusának a felvázolása volt. Itt rögtön jelezni kell, hogy nem a téma történelmét, nem annak eszmetörténetét kívánták a szerkesztők felhasználóbarát módon elővezetni, hanem a téma történeti kontextusát. Ez utóbbi sem kis feladat, még egy kritikátlanul posztmodern szerkesztői páros számára sem. Mivel a szerkesztői kisbevezetőben jelzett módon a kötetbe felvett szövegekkel *nem minden lehetséges* aspektusát kívánták jelezni a témának, ezért a kritika sem lehet tekintettel minden lehetséges faji- és rasszizmuselméleti szövegre. A nyugati gondolkodás előítéleteit, faji kategorizálásra való hajlamát, előítéletes, rasszista jellegét alátámasztó posztmodern szövegeket vegyítik a szerkesztők az első generációs fekete társadalomtudósok reflexióival a témára vonatkozóan. Ez utóbbiak marxizáló megközelítése a kötet első részének gazdasági és gazdaságtörténeti szövegeitől sem idegen.

A kötet második része a társadalomelmélet felől igyekszik felfejteni a faj, a rasszizmus, és a faji kapcsolatok kérését. A két háború közti chicagói szociológiai iskola alapítójától, Robert Parktól – aki a faji kapcsolatokból közelíti a rasszizmust,

elvetve annak biológiai aspektusait, mondván, maga a kapcsolat hozza létre azt – az antropológus Ruth Benedicten keresztül David Theo Goldbergig terjed a szerzők listája. A fejezet marxista szerzői, ahogy a manifeszt módon nem marxista szerzők is, a faj és az osztály kategóriáinak kapcsolatait, közös metszeteit keresték, kutatták. Hol kezdődik az egyik, hol végződik a másik? Hol vannak a közös metszetek? A klasszikus szövegeket követő modern, pontosabban posztmodern szövegek (Stuart Hall, Goldberg) már a fenti kategóriák közötti mozgó, instabil határok szemszögéből vizsgálják a változó identitásokat a multikulturális társadalomban.

A harmadik rész a rasszizmussal és az antiszemitizmussal foglalkozik. George L. Mossa, Adorno és Horkheimer *standard* szövegei mellett Zygmunt Baumann, Sander L. Gilman és Mathew F. Jacobson egy-egy írásának részlete került be ide. A szerkesztők szándékuk szerint az egyoldalú antiszemitizmus-értelmezéseket kívánták meghaladni, illusztrálva azt, hogy az antiszemitizmus nem különálló, egyedi jelenség a rasszizmusok között. A kortárs szociológus Bauman – Mosse és Adornoék szövegére támaszkodva – azt adatozza, hogy a Holokauszt a modern társadalom kontextusában egyáltalán nem kivételes, irracionális jelenség. Az utolsó két szövege a fejezetnek a zsidó és a zsidó képének konstrukciójával foglalkozik. Jacobson szellemes írásából megtudható, miként váltak az amerikai zsidók fehéreké.

A negyedik nagyobb fejezet tárgya a kolonializmus, a faj és a másik. Franz Fanon klasszikusa mellett itt a női vonal dominál. Lola Young, Anne McClintock, Chandra Talpade Mohanty, Ann L. Stoler és Homi K. Bhabha (aki nem nő) Fannont adatozzák, fejlesztik tovább, elsősorban női (gender) szempontokból. A kolonizátor és a kolonizált erőn alapuló kapcsolatának feminista traktátusainak forrásai az irodalom, a film, a nyugati (értsd: fehér) feminista szövegek a másikkal és a másságról.

Az előzővel szorosan összefüggő ötödik fejezet a feminizmus, különbség és identitás fogalmi köré szerveződött. Az aktivista szemlélet ebben a hosszú fejezetben a legdominánsabb. Ugyanebben a fejezetben található a leginkább problematikus és a legkevésbé teoretikus írások. Olvasásuk kortörténeti, kortárs eszmetörténeti szempontból kifejezetten érdekes. Bell Hooks, Hazel V. Carby, Patricia Hill Collins, Patricia

J. Williams, Avtar Brah, Ruth Frankenberg és Barbara Christian írásai valójában a megelőző, a kolonializmussal foglalkozó fejezetben olvasható szövegek elő- és esettanulmányai.

Az utolsó rész a hangsúlyozottan kortárs *mainstream* teóriákba nyújt bepillantást, nem meglepő módon alapvetően a női (gender) szemszögből. Gargi Bhattacharyya nem minden humor és indulat nélkül megírt dolgozata (Black skin/white boards – Learning to be the “race” lady in British higher education) saját keserű tapasztalatai alapján általánosít a faji és rasszizmusismeret oktatásáról. A szöveg anatómiai példája egyszerre az olvasókönyv és különösen az adott fejezet erényeinek és hibáinak. Az egyáltalán nem érdektelen dolgozaton látszik, milyen vékony és gyakran csúszós alapokra épül – nem mindig masszív empiria segítségével – a posztmodern teória. Az a teória, ami nélkül egy szöveg nem lehet igazán modernül posztmodern. Ez a jellegzetes törekvés a teóriára, leggyakrabban az empiria kárára történik.

Mint az a felsorolásból is kitűnik, a faj és a rasszizmus modern – pontosabban: posztmodern – nyugati diskurzusa egész más csomópontok mentén kristályosodik ki, mint azt a közép-kelet-európai történelmen és történelemben szocializálódott olvasó és recenzens hitte volna. Ám ez szerencsés esetben csak hasznunkra válhat, hisz Európa-centrikus eszméink, társadalmi modelljeink általános relevanciájáról, hasznosíthatóságáról, történelmi tapasztalataink kollektív mivoltáról más szemszövegekből sok érdekeset tudhatunk meg. Különösen akkor, ha ezek a szemszövek eleve kritikusak a 19. században létrejött társadalomtudományos kánonokkal szemben. Nagyon helyesen helyezik el a *par excellence* európai történelmi rasszizmust: az antiszemitizmust és a holokausztot globális történelmi kontextusba. A vonatkozó rész könyvtárnyi irodalmából jó kézzel válogattak a szerkesztők, különösen örültem George L. Mosse szövegrészlete publikálásának.

Ám ez a fentebb említett kontextus helyenként túlságosan tágra sikeredett. Jó ideje nem von maga után azonnali anatómiát a Holokauszt egyediségének megkérdőjelezése, ám annak – akaratlan – relativizálása meglehetősen síkos terep, s egy didaktikus szöveggyűjteményben – akaratlanul is – kontraproduktív vá válhat. Mert ahogy elmondható, hogy az antiszemitizmus történelem, ám a

történelem nem (csak) antiszemitizmus – ezt az olvasókönyvből is megtudhatják az érdeklődők, ami fontos érdeme a szerkesztőknek –, ugyanúgy elmondható, hogy a rasszizmus történelem (is), ám a történelem nem rasszizmus. És miközben a nem antiszemitizmus rasszizmus, ahogy a rasszizmust is mint olyat az úgynevezett heterofóbiából vezetik le szerzőink, addig több esetben nem látják és/vagy nem láttatják a határt a másság gyűlölete és a rasszizmus között. Pedig a rasszizmus mindig heterofóbia, ám a heterofóbia nem mindig rasszizmus. Ezen az igen síkos terepen időnként elcsúsztak a szerkesztők. Nyilvánvaló volt a szerkesztők igyekezete, hogy a rassz fogalmának posztmodern dekonstruálásával és rekonstruálásával oldassák meg ezt az ellentmondást a bevett vendégkönyvek segítségével. Ezért is lehettek volna különösen izgalmasak az afrikai és ázsiai (származású), manifeszt módon feminista szerzők elméleti gondolatai a rasszizmusról mint olyanról. Az kiderült a *fehér* feminizmus kapcsán, hogy feminizmus és antirasszizmus nem feltétlenül egymás szinonimái. Ám a nőekkel szembeni diszkrimináció és a rasszizmus kapcsolata sem túl meggyőző.

Miközben a rassz és a rasszizmus fogalmát erőteljesen a feminista diskurzusok alapján próbálták re- és dekonstruálni a szerkesztők, gyakran olyan szövegek kerültek be ebbe, a hangsúlyozottan a rasszizmus és a rassz elméleteiről szóló olvasókönyvbe, amelyek még véletlenül sem teoretizálnak. Kedves példám az a szöveg, amelyik – rémes *politically correct* nyelven – azt *meséli* el, hogy a szerző fekete nőként milyen *személyes* problémákkal küzd a nyugati társadalomtudományos akadémiai világban. Igaz, egy kínos konferenciáról szóló leírással – a recenzens szerint nemcsak a konferencia, de maga a szöveg is az – kezdődő dolgozatában oda fut ki a szerző, hogy milyen kevés a fekete nő az észak-amerikai társadalomtudományokban, társadalomtudományi tanszékeken. A szociológiai indíttatású olvasókönyven kivételesen a szóban forgó írásban felbukkannak adatok is – ezeket az elméleti szerzők és/vagy a szerkesztők nagyon nem szeretik – ám ezek, és a személyes – és tiszteletreméltó – hangulatról, érzésről beszámoló gondolatok adatok. Fontos adatok, ám a tényközlés, és a tény feletti igaz, elkötelezett, politikai szomorkodás messze áll az elmélettől. Mindez maga a társadalmi praxis. A praxis jogos politikai minősíté-

se még csak politikatudományi elméletként sem értelmezhető.

Ugyanakkor a hagyományos Európa-centrikus rassz és rasszizmus eszméinket a kötet szerkesztői sikeresen kérdőjelezik meg olyan, csak Magyarországon nem divatos fogalmak körüljárásával, mint a kolonializmus és az imperializmus. Az olvasókönyvből kitűnik, ezek a fogalmak csak büszke mediokratikus közép-európai gondolkodásunknak nem képezik részét, és mégis valódi társadalmi – és adott esetben társadalomtudományos – problémákat vetnek fel az egykori gyarmattartó és gyarmati társadalmakban. Jellemző módon a kolonializmussal és az imperializmussal foglalkozó szövegekben is a női vonal a meghatározó.

A kötet második, nagyobb felét kitevő posztmodern gender tanulmányai számára a heterofóbia és a rasszizmus közti különbség, a *határ* elmosódni látszik, holott épp a két jelenség határán lehetett volna – akár elméletileg – tetten érni a legfontosabbat: a vizsgált jelenség természetét. Ám ezt tisztán teoretikus módszerrel nehéz elérni, hisz konkrét esettanulmányok nélkül nehéz modellezni, elméleteket felállítani. A heterofóbia és a rasszizmus, bármily képlékeny, de létező határának megsértésekor kibukó esetek *szisztematikus* elemzése, a „határsértések” repetitív mozzanatainak kiszűrését követő rendszeres modellalkotás nélkül e sorok írója számára a kötet posztmodern teoretikus írásai nem eléggé meggyőzőek a rasszizmus természetét illetően. Márpedig egy alapvetően látens előítéletekből táplálkozó jelenséget leginkább a határsértések okán keletkezett szövegek és jelek alapján lehet megérteni. Elítélni persze lehet e nélkül is az igazságtalanságokat, az elnyomást, a diszkriminációt és a rasszizmust (amik nem azonosak), ám „egy szebb jövő reményében” sem volna haszontalan a határesetekben megmutató jelenség természetét feltárni. Hogy ne kizárólag etikai, esztétikai kategóriáink, intellektuális gátlásaink védjenek bennünket és társadalmainkat a rasszizmustól.

A manifeszt módon feminista és aktivista szövegek közzététele mégis fontos volt a szerkesztők számára. A divat és a korszellem minden bizonynyal szerepet játszott a szerkesztők válogatásában, ugyanakkor ezek a szövegek tények, adottságok is, olyan tények és adottságok, amelyeket *korszerű* olvasókönyv nem ignorálhat.

A gender vonal, mely vonal a legerősebb a kötetben, számos érdekes gondolat mellett néhol mosolyognivaló dolgokat vet fel. E sorok írója történész, aki valós kritikai gondolatnak tartja a posztmodern mint olyant. Különösen akkor, amikor kérdéseket fogalmaz meg, klasszikus kánonokat kérdőjelez meg. Ám amikor azt olvassa a történelemről, hogy az már önmagában szexista tudomány, hisz az angolul *history*, amit egy *szülő history*-ként említ visszatérő módon, akkor tényleg csak mosolyogni tud. A történelem már régóta, még Kelet-Európában sem kizárólag a politikus férfiak múltjáról szóló tudomány. A kultúrtörténet, a társadalomtörténet, és általában a modern történeti diszciplínák évtizedek óta egyre kevésbé a (rég-) múlt államférfiainak cselekedeteire fókuszál. (És ha egy hagyományos politikátörténeti munka tárgya nő, attól az a munka nem lesz sem többé, sem kevésbé historikus. Függetlenül a szerző nemétől.) A *history* ilyetén értelmezése egyszeri – nem túl sikeres – poénnak elmegye, koncepciónak a történettudománnyal szemben igazságtalan. És egyáltalán, a *historia*, a *Geschichte* stb. számos indoeurópai nyelven nőnemű főnév. Ám ebből az ég egy adta világon semmi, de semmi nem következik. A történelem, a történetírás és a történettudomány nem ab start szexista, nem rasszista. Ahogy a társadalomtudományok sem azok. Épp ezért a szexizmus és/vagy a rasszizmus meghaladása nem biztos, hogy a társadalomtudományok túlhajtott dekonstruktív kritikájával vihető sikerre.

A kötet posztmodern túlzásai, didaktikus aktivizmusa ellenére nem volna illendő egy magyar recenzióban elhallgatni a tény, hogy az ismertetett szöveggyűjteménynek van egy eltagadhatatlan erénye, ami nem más, mint a létezése. „Egy jobb jövő reményét” épp az nyújtja a kelet-európai olvasónak, hogy komoly tudományos kiadónál jelenhetnek meg egyetemi chrestomatiaként a rasszizmussal foglalkozó könyvek. Magyarországról nézve a dolgot nem lenne tisztességes a kötet hiányosságainak, a kordivatból fakadó – néha tagadhatatlanul megmosolyogtató – aránytévésztésének, műfaji tisztázatlanságainak a sorolásával zárni a recenziót. Magyarországon ma mindenféle aktivizmuson mosolyogni szokás, miközben büszke konzervatívizmusunkkal *elnézünk* honi rasszizmusaink rémes gyakorlata felett. Pedig ez utóbbi része társadalmi hétköznapiainknak, akár közoktatásunkban is. Szomorú közhely, hogy fia-

tal diákjaink és értelmiségünk jelentős részének elfogadható a gátlástalan rasszizmus. A magyarországi cigányság kirekesztése a valamiféle színvonalat nyújtó közoktatásból néhány *aktivistán* kívül nem rázza meg sem a büszke honi közvéleményt, sem a közhatalom, az állam hivatalos képviselőit. Jellegzetes kortünet, hogy a cigányellenes oktatási szegregáció egyik botránykövét, egy „alapítványi iskolát” egy a médiában roppant divatos és frekvenciát, népszerű főiskolai oktató, amúgy baloldalinak mondott alkotmányjogász védte a magyar állammal szemben. Ami arra vonatkozóan is elképesztően pontos kortörténeti adalék, hogy a műfaji tisztázatlanság nem kizárólag a rasszizmusellenes, aktivista posztmodern társadalomtudósok sajátossága. És ebből a szempontból nézve már nem is olyan haszontalan olvasmány Back és Solomos readerje. Az abból kitűnő kordivat Magyarországra érkezését, ha nem is fenntartások nélkül, de őszintén várom.

A főleg a kötet második, terjedelmesebb felét átható, néhol megmosolyogtató aktivizmus pedig legújabb reformkorunkban, amely az öngondoskodás, a korszakváltás, a semmi jogot felelősség nélkül kritikátlan újkapitalizmusának jegyében köszönt ránk, még hasznos is lehet. Nem kizárólag cigányoknak, zsidóknak, bevándorlóknak, nőknek és mindenféle néven nevezhető *másoknak*, hanem a nevelésügy minden rendű és rangú résztvevőjének. Egy tényleg jobb jövő reményében.

(Back, *Les & Solomos, John: Theories of Race and Racism. London, New York, Routledge, 2000.*)

Kende Tamás

A RASSZIZMUS EGY LEHETSÉGES MEGKÖZELÍTÉSE

Vajon az antiszemitizmus és a fehér felsőbbrendűség egy általános jelenség különböző megnyilvánulási formái? Miért nem jelent meg Európában a rasszizmus a XIV. századig, és miért szökkent szárbá addig sosem látott módon a XVIII. és a XIX. században? Mi az oka, hogy a XX. században a rasszizmus intézményesített formában, a legszélsőségesebb módon jelent meg? Milyen kö-

zös jellemzőket találhatunk a dél-afrikai apartheid rendszere, a náci Németország és az amerikai Dél között a Jom Crow-érában?

Ezekre a kérdésekre keresi Frederickson a választ ebben az olvasmányos, számos történelmi példával és elemzéssel illusztrált műben. A középkortól egészen napjainkig követi történelmi perspektívából a rasszizmus különböző formáinak megjelenését, a párhuzamok és különbségek elemzésével.

Frederickson sem kerülheti el, hogy ne definiálja, mit ért rasszizmus alatt, és így mik azok a szempontok, amik vizsgálódását irányítják. Definíciója értelmében a rasszizmus túlnyúlik a tudományos vagy biológiai értelemben vett rasszizmuson, de a kultúrán, valláson, vagy rokonságon alapuló csoportos előítéleteket csak annyiban tekinti a rasszizmushoz tartozónak, amennyiben az egyébként etnokulturális különbségeket belső eredetűnek, megváltoztathatatlanak és eltörölhetetlennek tekintik. Ennél fogva tehát a rasszizmus nem csupán egy attitűd vagy egy meggyőződés, hanem meg is jelenik a társadalmi gyakorlatban, az intézményekben és rendszerekben. Így a xenofóbia, vagy amit Frederickson kulturalizmusnak nevez (a kulturális különbségek tolerálására való képtelenség vagy akarathány), mindaddig nem tekinthető rasszizmusnak, ameddig az asszimiláció valóságos opció, azaz a stigmatizált csoportok önkéntesen megváltoztathatják identitásukat, és így a domináns csoport megbecsült tagjaivá válhatnak. Mindezzel együtt továbbra is létezik egy nehezen definiálható határterület „kulturalizmus” és rasszizmus között, ahol a kultúra különböző felfogásainak vizsgálatával dönthető el, hogy az adott esetben beszélhetünk-e rasszizmusról. A rasszizmus két fő komponense mindezek alapján Frederickson felfogásában a különbözőség és a hatalom: egy csoport különbözősége válhat alapjává annak, hogy hatalomfőlényünket kihasználva az adott csoporttal úgy bánjunk, amit saját csoportunkkal szemben kegyetlennek vagy igazságtalannak ítélnénk.

A rasszizmus fogalmának ilyen meghatározását egészíti ki a könyv függeléke, amely a rasszizmus számos szociológiai és történelmi elméletét veszi számba és elemzi.

Frederickson vizsgálódásának elsődleges terpe a nyugati társadalmakban a késő középkort követően kialakuló modern értelemben vett rasszizmus. Természetesen ezek előtt, illetve a világ